

ਧਰਮੀ ਨਾਇਕ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ

(ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ 350 ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼)

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦਗਮ ਹੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਲਿਖਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਭੇਦ ਭਾਵ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਰਾਹ ਪਾ ਕੇ ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦ੍ਰਿੜ ਬਣਾਉਣਾ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਨੇਕ ਬੰਦਾ ਬਣਨ ਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਦਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਚਿਆਰਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਅਗਵਾਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਵੈ ਮਾਣ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਲਮਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਚਿਆਰ ਉੱਚਤਾ, ਸੰਤ, ਗੁਰਮੁਖ, ਹੰਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਨਾਇਕਤੱਵ ਵਿੱਚ ਢਲੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਪੁਗਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਧਰਮੀ ਨਾਇਕ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਸੱਚੀ ਬੈਰਾਗਤਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ, ਬਹਾਦਰੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੋਸ਼ਲ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਖੂਬ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ।

ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਜਨਮ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜੌਰੀ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸੀਸ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਵਕਤ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਲੱਛਮਣ ਦਾਸ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਆਮ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੈੜ ਹੈ, ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਹਿਰਨੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤੜਫਦੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਲੱਛਮਣ ਦਾਸ ਤੋਂ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਬਣ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲਿਆ। ਮਨ ਇਕਾਂਤ ਚਿੱਤ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਭਟਕਣ ਨਾ ਮੁੱਕੀ ਤੇ ਉਹ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜੋਗੀ ਔਘੜ ਨਾਥ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰ ਮਾਧੋਦਾਸ

ਬਣ ਉਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸਾਂਭ ਲਈ ਤੇ ਨਾਦੇੜ ਲਾਗੇ ਡੇਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ, ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵੱਧਣ ਕਾਰਨ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜੌਰੀ ਤੋਂ ਨਾਦੇੜ ਤੱਕ ਦੇ ਸਫਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਪਰ ਜੀਵਨ ਸੇਧ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਐਪਰ ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਛਕਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ॥ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਭੁਲਿਆਂ ਭਟਕਿਆਂ ਹੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਮਾਧੋਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਵੱਡੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦਾ ਅਹਿਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋਏ ਸਾਧੂ ਮਾਧੋਦਾਸ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਜਗਮਗਾ ਰਹੀ ਚਿੰਗਾਰੀ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਸੀ। ਲੋੜ ਸੀ ਚਿੰਗਾਰੀ ਨੂੰ ਭਾਂਬੜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਭਰੀ ਨਦਰ ਨੇ ਇਹੋ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ ਮਾਧੋਦਾਸ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।²

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਅੱਗੇ ਸੀਸ ਝੁਕਾ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਬਖਸ਼ਾ, ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਿਰੀ ਬੈਰਾਗਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਨਾ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ॥ਪਰਵਿਰਤਿ ਨਿਰਵਿਰਤ ਹਾਠਾ ਦੋਵੈ ਵਿਚਿ ਧਰਮ ਫਿਰੈ ਰੈਬਾਰਿਆ ³ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪਰਵਿਰਤੀ (ਸੰਸਾਰਕਤਾ) ਤੇ ਨਿਰਵਿਰਤੀ (ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ) ਦੋਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੂਤਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ॥ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਤਬ ਉਨ ਕਹਯੋ ਮੈਂ ਬੰਦਾ ਤੋਰਾ
 ਮੈ ਤੁਹਿ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਤੂੰ ਮੋਰਾ
 ਪਿਛਲੀ ਬਾਤ ਮਾਫ ਹਮ ਕੀਜੈ
 ਅਬ ਹੁਇ ਫਿਰ ਤੋ ਜੀ ਆਯੋ ਕੀਜੈ
 ਅਬ ਮੈਂ ਭਯੋ ਤੁਮਾਰੋ ਦਾਸ
 ਸੋ ਮੈਂ ਕਰੋ ਹੁਕਮ ਹੋਇ ਖਾਸ
 ਹਮਕੋ ਦੀਜੈ ਅਪਨੋ ਦਾਸ
 ਦਾਸ ਜਾਨ ਰਾਖੋ ਨਿਜ ਪਾਸ।⁴

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕਣ ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤਨ ਮਨ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਸੁਣਾਈ। ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਉਸ ਦੇ ਲੁੰਕੰਡੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਥਾਪੜਾ ਦਿੱਤਾ, ਪੰਜ ਤੀਰ ਆਪਣੇ ਭੱਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਖਸ਼ੇ, ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਤੋਰੇ, 20 ਕੁ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੱਥੇਦਾਰ ਥਾਪਿਆ ਤੇ ਪੰਥ ਦੀ

ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਨਗਾਰਾ ਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਵੀ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ॥ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪੁਰ ਉਹ ਆਪੇ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲੇ, ਜਤ ਸਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਖੁਠੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਮਝੇ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਲੁਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।⁵

ਧਰਮ ਸਰਵਜਨਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਵਾਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਧਾਰਾਂ ਸਦਕਾ ਸੰਸਥਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਵਾਮ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮੁਢੋਂ ਹੀ ਸਿਰਤ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਜਾਂ ਕਾਇਰਤਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਹੀ ਸੀਸ ਤਲੀ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਕਥਨ ਹੈ:

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ
ਸਿਰ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ
ਇਤ ਮਾਰਗ ਪੈਰ ਧਰੀਜੈ
ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨਾ ਕੀਜੈ।⁶

ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤਰ ਗਿਆ, ॥ਮਾਝੇ, ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ ਤੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਲਈ ਇੱਕਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਬੁਲਾਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ।⁷ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਠੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਮੁਸਤਫਾਬਾਦ ਦੀ ਜਿੱਤ, ਕਪੂਰੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਰਜ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਚੇਰੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਹਾਈ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ॥ਸਾਡਾ ਹਾਕਮ ਨਵਾਬ ਉਸਮਾਨ ਖਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਮਚੇ ਜਿੱਦੀ ਤੇ ਅਨਿਆਈ ਹਨ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੋ ਗੁਣਾ ਟੈਕਸ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਗਊਆਂ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਦਿਹਾੜੇ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਣ ਦਿੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਈ।⁸ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਇੱਥੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕੀਰਤਪੁਰ ਰੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਰੋਪੜ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਤਿਹ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਛੱਤ੍ਰ ਬਨੂੜ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰੋਪੜ ਅੰਬਾਲਾ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਖਰੜ ਤੇ ਬਨੂੜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਜੇਤੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ।⁹

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਮਾਰੀ ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ

ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ॥ਚਪੜ ਚਿੜੀ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ 12 ਮਈ 1710 ਈ: ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਫੌਜ ਦੇ ਰੁਬਰੂ ਆ ਕੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਵਾੜ ਝਾੜੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥੀਂ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ (ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ) ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ ਪਰ ਜਫਰਾਂ ਦੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਗਏ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਚੌਹੀ ਪਾਸੀ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ੌਰ ਮਚ ਗਿਆ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਣਗਿਣਤ ਘੋੜ੍ਹੇ ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਪਿਆਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਹੇਠ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਵਿਜਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮੈਦਾਨ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਕੂਚ ਕਰ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।¹⁰ ਅੱਜ ਇਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫਤਹਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾਈ ਫੌਜ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਬਹਾਦਰੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ।

ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਸੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਭੂਮੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ, ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਵੈ ਸਤੁੰਸ਼ਟੀ, ਆਤਮਿਕ ਖਾਂਤੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਨਿਰਵੈਰ ਅਤੇ ਨਿਰਸੁਆਰਥੀ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਇਨਸਾਨ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਉਦੋਂ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਨਿਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।¹¹ ਇਹੀ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਸਾਂਚਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਢਾਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਚਲਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਰਹੰਦ ਫਤਹਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਹੋਰ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਘੁੜਾਣੀ ਦੀ ਜਿੱਤ, ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ, ਜਮੁਨਾ ਗੰਗ ਦੁਆਬ ਦੀਆਂ ਮੱਲਾਂ, ਮਾਝੇ ਦੀ ਜਿੱਤਾਂ, ਦੁਆਬੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਤ, ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨਾ, ਪਰ ਜਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਫਤਹਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਲੋਕ ਰੱਖਿਆ, ਧਰਮ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਵੈ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੈ। ॥ਸਰਹੰਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਮੁਖਲਿਸਗੜ੍ਹ ਕਿਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੋਲਗੜ੍ਹ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਆਪਣਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਮਾਲ, ਅਸਬਾਬ, ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਉਗਰਾਹੇ ਮਾਮਲੇ ਸਭ ਇੱਥੇ ਇੱਕਠੇ ਕੀਤਾ।¹²

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਦੀਵੀਂ ਹੋਂਦ ਲਈ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿੱਕੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਤੇ ਨਵੀਂ ਮੋਹਰ ਬਣਾਈ, ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਸਨ:

॥ਸਿੱਕਾ ਜਦ ਬਰ ਹਰ ਦੇ ਆਲਮ ਤੇਗਿ ਨਾਨਕ ਵਾਹਿਬ ਅਸਤ

ਫਤਹਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹਿ ਸ਼ਾਹਾਨ, ਫਜ਼ਲਿ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ ਅਸਤ।

ਅਰਥਾਤ: ਸਿੱਕਾ ਮਾਰਿਆ ਦੇ ਜਹਾਨ ਉੱਤੇ, ਬਖਸ਼ਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਤੇਗ ਨੇ ਜੀ, ਫਤਿਹ ਜਾਹਾਨ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ, ਮਿਹਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਏਕ ਨੇ ਜੀ।¹³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਮੁਜੱਸਮੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੁਖਲਤਾ ਵੀ ਲਾਜਵਾਬ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੰਮਤ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜਿੰਮੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ।¹⁴ ਅਸੀਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਇਦ Land Reforms ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਏ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਿਰਸਾਣੀ ਪ੍ਰਤਿ ਮੌਹ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿਵਾਇਆ। ॥ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਜੋ ਦੇਣ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਛਾਪ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ।¹⁵

ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸ਼ਾਸਕ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਸਖਤ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਹਰ ਜਾਤੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਇਸ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ, ਨਸਲ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜਦਿਆਂ ਨੀਚ ਜਾਤ ਭੰਗੀਆਂ ਚਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।¹⁶

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਬਰਕਤ ਸਿੱਧ ਵੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ ਜੋ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਥਨ ॥ਰਾਜੇ ਚੁਲੀ ਨਿਆਉ ਕੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਰਾਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਮਾਮਲੇ ਤੁਰੰਤ ਨਿਪਟਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਕਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦਾ ਕੂੜ ਮਿੱਟਣ ਲੱਗਾ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵੇਰਵਾ, ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਿਆ।

ਪਰ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਥੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਬੈਠੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰੁਖ਼ਸ਼ੀਅਰ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖਲਬਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ

ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਟਾਲੇ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਕੋਟ ਮਿਰਜ਼ਾਖਾਨ ਵਿਖੇ ਕੱਚੀ ਗੜੀ ਤੋਂ ਲੜਨ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਬਣਾਈ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਸੰਗਠਿਤ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰਵਾਨ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਹੱਲੇ ਪੈਣ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖਾਲਸਾਈ ਫੌਜ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟਦੀ ਗਈ। ਅੰਤ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਜਾ ਸ਼ਰਨ ਲਈ, ਜਿਥੇ ਕਈ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਚਲੀ, ਲਗਭਗ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਪੀਡੇ ਘੇਰੇ ਕਾਰਨ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਧੁੜਨ ਲੱਗਾ। ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਪੇਟ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਘੋੜੇ, ਡੰਗਰ, ਮਾਲ, ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤੱਕ ਛੱਕ ਲਏ, ਆਪਣੇ ਪੱਟਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਤੱਕ ਕੱਟ ਕੇ ਖਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਜਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਸਤਾਉਂਦਾ। ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਇਸ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਜਾਨ ਪਿਆਰੀ ਸਭ ਤੇ ਜਾਨੇ ਨਾਲ ਜਹਾਨ

ਅੱਗੇ ਬੰਦਾ ਜਮ ਦਿਸੈ, ਪਿੱਛੇ ਮਾਰੇ ਸ਼ਾਹੁ ਜਾਨਿ।¹⁷

ਭੁੱਖੇ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀ ਅਧਮੋਏ 300 ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਖੀਰ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਗੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਫੜ ਲਿਆ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 200 ਸਿੰਘ ਘੱਟ ਲੱਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ 700 ਗੱਡੇ ਭਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁਮਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਜਲੂਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਬਾਸਾਂ ਉੱਤੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਜਕੜ ਕੇ ਹਾਥੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਦੀ ਕਾਮਵਰ ਖਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ॥ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਦਾਸੀ ਜਾਂ ਖਰਮਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ, ਚਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ, ਮੁਖ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰਨ ਲਈ ਇੱਛਾਵਾਨ ਦਿੱਸਦੇ ਸਨ।¹⁸

ਇੰਨੇ ਭਿਆਨਕ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਿਰੜ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਵੀ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਨਾ ਡੋਲਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਸੱਤ ਦਿਨ ਲੱਗੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਹੀਦ ਕਰਨ ਲਈ। ਬਾਕੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲਾ ਬੱਚੇ ਭਾਈ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੋਦ ਚ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਥੀ, ਕਤਲ ਕਰੇ, ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜਲਾਦ ਨੇ ਮਾਸੂਮ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਤੜਫਦਾ ਹੋਇਆ ਕਲੇਜਾ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਤੁੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਜੁਲਮ ਦੀ ਇੰਤਹਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ।¹⁹ ਹਾਕਮ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਤੇ ਜਾਹੇ ਜਲਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁਛਣੋਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਦੋਸ਼ੀ ਦੀ ਇਹ ਹਸਤੀ ਕਿਵੇਂ? ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ, ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਪਾਪੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ, ਇਨਸਾਫ ਦਾ ਰਾਹ ਛੱਡ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣ

ਤਾਂ ਉਹ ਰੱਬ ਸੱਚਾ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੰਡ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇ ਦੇਣ।²⁰ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਜਬ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਅਸਹਿ ਤੇ ਅਕਹਿ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਪੈਰੋਕਾਰ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣਾ ਲਈ ॥ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਮਿਲਿਆ ਉਸ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਖਿਤਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ॥ਸਿਦਕ ਸਾਬਤ* ਰੁ ਜੋ ਰਣ ਦਾ ਸੂਰਮਾ ਹੈ।²¹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਐਸਾ ਮਹਾਨ ਧਿਆਨ ਸਾਗਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਵੇਗ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਢਿਲੋਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ॥ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਰਮੇ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਆਂਤਰਿਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਆਂਤਰਿਕ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਲੜਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਧਰਮਯੁੱਧ ਬਾਹਰੀ ਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਂਤਰਿਕ ਧਰਮਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਜੀਵ ਹੀ ਬਾਹਰੀ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਅੱਗੇ ਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।²² ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮੀ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ॥ਸਿਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜਾਏ ਮੇਰਾ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨਾ ਜਾਏ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨਾ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਕਰਕੇ ਸਹਿ ਸਕੇ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਚ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਆਪ ਦੀ, ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਚਾਹ ਕੇ ਵੀ ਘੱਟ ਨਾ ਆਂਕ ਸਕਿਆ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ‘ਖਾਲਸ ਇਨਸਾਨ’ ਦੀ ਸੋਭਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ॥ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਮਹ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਸਾਹਿਬੇ ਈਮਾਂ ਹਮਾਂ ਬਾਸ਼ਦ ਹਮਾਂ

ਕੋ ਨ ਬਾਸ਼ਦ ਗਾਫਿਲ ਅਜ ਵੈ ਯਕ ਜਮਾਂ।

ਅਨੁਵਾਦ: ਸਿਦਕ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੜਾ, ਧਰਮੀ ਉਹ ਇਨਸਾਨ

ਜੋ ਇੱਕ ਪਲ ਇੱਕ ਛਿਨ ਵੀ, ਭੁੱਲੇ ਨਾ ਭਗਵਾਨ।²³

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਦੀ ਟੇਕ ਰੱਖ, ਕੇਸਾਂ ਸੁਆਸਾਂ ਸੰਗ ਸਿੱਖੀ ਨਿਭਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਾਇਕਤੱਵ ਦਾ ਗੌਰਵ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਿਰਬਲਾਂ ਤੇ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1) ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ ਖ਼ੋਮਣੀ ਗੁ ਪ੍ਰ ਕਮੇਟੀ, ਖ਼ੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 11
- 2) ਡਾ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ, ॥ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ*॥, ਅਜੀਤ ਅਖਬਾਰ, 18 ਮਈ, 2010

- 3) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1280
- 4) ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਖ਼ੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੰਪਾ:), ਡਾ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004, ਪੰਨਾ 76
- 5) ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ ਖ਼ੋਮਣੀ ਗੁ ਪ੍ਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 2425
- 6) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1412
- 7) ਐਮ.ਐਸ ਚਾਂਦਲਾ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009 ਪੰਨਾ 20
- 8) Sohan Singh, Banda the Brave, Lahor, 1915, P. 53
- 9) M.A. Maccaulif, The Sikh Religion its Guru's sacred writing and author, vol. 5, low price publication, Delhi 1996, P. 247-48.
- 10) ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਖ਼ੋਮਣੀ ਗੁ ਪ੍ਰ ਕਮੇਟੀ, ਖ਼ੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 49, 5657
- 11) Gopal Singh, Historical Development of Sikhism (Religion to Politics) (Ed) R.N. Singh, Common Wealth Publishers, New Delhi, 2003, P. 17
- 12) Khazan Singh, Histroy and Philosophy of Sikh Religion, Nawal Kishor Press, Lahore, Part – I, 1914, P240
- 13) ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਖ਼ੋਮਣੀ ਗੁ ਪ੍ਰ ਕਮੇਟੀ, ਖ਼ੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 5960
- 14) ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਿਉਲ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਇੱਕ ਜੀਵਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1979, ਪੰਨਾ 43
- 15) ਉਹੀ
- 16) Hari Ram Gupta, History of Sikhs, Vol II, Munshi Ram Prem Chand, Delhi, 1978, P. 37
- 17) ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਖ਼ੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੰਪਾ) ਡਾ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004, ਪੰਨਾ 136
- 18) ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਖ਼ੋਮਣੀ ਗੁ ਪ੍ਰ ਕਮੇਟੀ, ਖ਼ੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 159
- 19) ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਿਉਲ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਇੱਕ ਜੀਵਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1979, ਪੰਨਾ 4547
- 20) ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਖ਼ੋਮਣੀ ਗੁ ਪ੍ਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 79
- 21) ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਆ, ਸੀਸਗੰਜ ਮਾਸਕ (ਸੰਪਾ) ਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਭਵਨ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2002, ਪੰਨਾ 25

- 22) ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਢਿੱਲੋਂ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ (ਸੰਪਾ) ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2000 (ਦਸੰਬਰ), ਪੰਨਾ 10
- 23) ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ, ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਮਹ (ਅਨੁ) ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਮਲਹੋਤ੍ਰਾ, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ
ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਐਂਡ